

2. Валуева Е.А. Интеллект, креативность и процессы активации семантической сети: автореф. дисс. канд. псих. наук. - М.: 2007. -С. 24.
3. Варламова Е.П. Динамика творческой уникальности человека в рефлексивно-инновационном процессе. Дисс. На соиск.уч.ст. канд. Психол. наук. -М.: 1997.
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений - М.: 1982. -С. 2.
5. Панкова Т.А. Роль интеллекта в эффективности лидера [Электронный ресурс]. // Психологические исследования: электрон. научный журнал 2010. N 2 (10). URL: <http://psystudy.ru> (доступ: 17.07.2011).
6. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология: полный жизненный цикл развития человека: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. -М.: «Сфера», 2001. -С. 446.
7. Лютова Е.К. Личностное развитие и творчество студентов с разным уровнем и структурными характеристиками интеллекта: автореф. дис. ... канд. психол. наук. СПб., 2000. -С. 24.

РЕЗЮМЕ

Хозирги даврда ўқитувчилар олдида турган муҳим масалалардан бири ёш авлод фаоллигини юксалтириш асосида уларда мустақил ва эркин фикрлаш кўникмаларини ва уларнинг интеллектуал ижодий фаолиятини ривожлантиришга ўргатишдан иборатдир. Бунда педагог талабаларни маънавий ва ахлоқий тарбиялашга ўзи ҳам ўқитишда чуқур билимга ўқитувчига хос малака ва маҳоратга эга бўлиши талаб этилади. Айниқса, у замонавий педагогик ва ахборот технологияларига, янги дарсликларни тайёрлашга алоҳида диққат қаратиши зарур.

РЕЗЮМЕ

Сегодня одной из важных задач для преподавателя является обучение молодого поколения на основе повышения их активности, развития навыков свободного самостоятельного мышления и интеллектуальной творческой деятельности. Уделяя большое внимание нравственному и духовному воспитанию студентов, педагог должен обладать глубокими знаниями, навыками и искусством преподавания. Особое внимание следует уделять разработке новых учебников, современных педагогических и информационных технологий.

SUMMARY

Today one of the important tasks for the teacher in the educational process is teaching the young generation on the basis of increasing their activeness, development of free independent thinking skills and intellectual creative activity. The teacher, dealing with the moral and spiritual education of students, must have the deep knowledge, great skills and the art of teaching himself. Particular attention should be paid to working out of new textbooks, modern pedagogical and information technologies.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ «ШАРЬЯР» - ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҚУРАЛЫ СЫПАТЫНДА

Е.К.Алламбергенов – *еркин излениўши*

Әжанияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: «Шахриёр» достони, эстетик тарбия, табиат, турмуш, меҳнат, одамлар ўртасидаги алоқа гўзаллиги, ташки ва ички гўзаллик, эстетик тарбия ва одоб-ахлоқ, жисмоний тарбия, бадий сўз ва эстетик тарбия, бадий образ орқали эстетик тарбияга чакириш.

Ключевые слова: эпос «Шарьяр», эстетическое воспитание, природа, жизнь, труд, красота межчеловеческих отношений, внешняя и внутренняя красота, эстетическое воспитание и поведение, физическое воспитание, художественное слово и эстетическое воспитание, привить эстетическое воспитание с помощью художественного образа.

Key words: epos “Shariyar”, aesthetic education, nature, life, labour, the beauty of interpersonal relationship, outer and inner beauty, aesthetic education and behavior, physical training, literary word and aesthetic education, to educate aesthetics with the help of literary images.

Тәлим хәм тәрбия мәселелерине айрықша итибар берилип атырған хәзирги ўақытта жасларға эстетикалық тәрбия бериў мәселеси айрықша орынлардың бирин ийелейди. Эстетикалық тәрбия дегенимизде, адам өмириниң өзи, күнделики турмыс хәм мийнет, адамлардың өз ара қарым-қатнаслары, мүнәсибетлери, ис-хәрәкетлери, тәбият көринислери хәм көркем-өнер шығармалары, көркем әдебият арқалы инсанларға тәрбияланатуғын гөззаллық туйғыларын түсинемиз. Ол адамның ишки хәм сыртқы гөззаллықлары хаққындағы илим [1:117].

Эстетикалық тәрбия әдеп – икрамлылық, мийнет, дене тәрбиясы хәм басқа да тәрбия түрлери менен тығыз байланыста алып барылады. Ол шаңарақта, мектепте, социаллық орталықта бериледи. Улыўма билим беретуғын мектеплерде эстетикалық тәрбияға байланыслы билим, уқыпшылық хәм көнликпелер тийкарынан оқыў процесинде, сабақтан хәм мектептен тыс тәрбиялық жумыслар ўақтында бериледи. Мәселен, әдебият сабақларында оқыўшылар хәр түрли көркем шығармаларды, қосықларды, ертеклерди, дәстанларды оқыў хәм үйрениў арқалы оқыўшы сөздиң эстетикалық күдиретинен заўықланады, тәсирленеди, өзін сырлы ўақыялардың ишинде жүргендей сезеди.

Кластан тыс ўақытларда «Шарьяр» дәстанын оқыў арқалы балалар дәстандағы унамлы хәм унамсыз қахарман образлары менен танысады. Себеби, «Шарьяр» дәстанында қара сөз бенен қосықтың ең жақсы үлгилери орын алған. Дәстандағы бир-биринен зыяда болған сүўретлеўлер, әжайып хәм көркем сүўретлеўлердиң бири-биринен зыяда болған түрлери оқыўшыны еркис түрде көркем-эстетикалық дүньяға шарлайды. Нәтийжеде, олар жақсы менен жаманды, әдалат пенен нахақлықты, гөззаллық пенен

әпиўайылықты бир-биринен ажырата алыў мүмкиншилигине ийе болады. Көркем сүўретлеўлер арқалы оқыўшылар эстетикалық жақтан заўық алады, жәмийеттеги хәм тәбияттағы көркемлик дүньясына хәўеси артады, көз қарасы кеңейеди.

Дәстан мазмунында әпиўайы қара үйден баслап, адамлардың айтқан сөзлери, қызлардың гөззалығын сүўретлеўлер, қулласы, барлығы да оқыўшыны эстетикалық жақтан заўықландырады. Мәселен, «Шарьяр» дәстанының Өтенияз жыраў вариантында Дарапша патшаның перзент дағында күйгенликтен түңги ўақытлары елин аралап кеткенінде алдында жылт-жылт етип жанып турған отқа көзи түседі. Жақылап барып қараған ўақытларында «шаңарағы дәннан, уўығы бар гүмистен, босағасын борлатқан, керегесин сырлатқан, ақбасқур менен туттырған, ушыға менен жаптырған, мақпалдан туўырлық туттырған, үйине тутқан шийлерине, жарасықлы болсын деп, алтын менен гүмистен, рәнбәрән хәр қылып, айкастырып байлатқан, ақ орданың аўзыны, дәл кублаға қаратқан» [3:14] үш отаўды көреді. Мине, бундай етип сүўретлеўлер хәр бир китап оқыўшысында өзлериниң үйлерин сулыў, гөззал етип көрсетиўи ушын тынымсыз мийнеттиң зәрүрлигин уқтырып турғандай түйиледи.

«Шарьяр» дәстанындағы ақ отаўды тәриппеп, оннан оқыўшыларға эстетикалық тәрбия қуралы сыпатында пайдаланыўда Қуламет жыраў варианты да айрықша орынды ийелейди. Мәселен, дәстанның 186-бетинде отаўдың үзигиниң ушығадаң, түңлигиниң шын мақпалдан екенлигиниң көрсетилюи менен бир қатарда оның босағасының борлатқанлығы, уықларының сырлатылғанлығын, орданың жийеклерин хинжи менен торлатқанлығын, орданың шийин алтын менен гүмисти пайдаланыў арқалы ғалы формасында

оратылғанлығының сәулендирилиуі де [2:186] оқыұшыларға эстетикалық тәрбия беріуі ислерінде хақықый тәрбия куралы сыпатында тән алынады. Себеби, оқыұшы усы сүүретлеулерден заұық алыу арқалы өзиниң үйиниң, оқып атырған класының безелиуіне сөзсиз кеуил бөлиуі мүмкиншилигине ийе болады.

Мектеп жасындағы оқыұшылардың, дерлик, барлығы да еликлеуіге бейим келеди. Сонлықтан, олар “Шарьяр” дәстанындағы ақ отау көринисин өзлериниң жасап турған үйи менен өзбетинше салыстырып көриуі имканиятына ийе болады. Нәтийжеде, оларда да өз үйлерин дәстанлардағыдай сулыу етип безеуіге болған хәүес оянады.

“Шарьяр” дәстанының оқыұшыларға эстетикалық тәрбия куралы сыпатындағы көриниси соннан ибарат, дәстанда қыздың көринисин сәулендириуі жетерли дәрежеде орын алған. Қыз балаға байланыслы сүүретлеулерди халықта бурыннан бар болған теңеулері менен байланыстырған. Дәстандағы бул сүүретлеулерде қыздың көзи, қасы, жүзи, мурны, бели, сийнеси, бойы тәқрарланбас теңеулерге ийе болған.

Хәр бир оқыұшы, әсиресе, қыз балалар әжайып сулыу болғысы келеди. Дурысында да, олардың сулыу болыуға хақысы бар. Жаслар кітаптарды оқыған уақытларында қыздың ямаса ер баланың сулыулығын тәрипләуші орынларын оқып көрип, «мен де солардай сулыу болсам» деп хәүес етеди. Дәстандағы қахарманларға уксағысы келеди. Дәстанларды жырлаушы жырауларда сулыулықты өзлеринше хәр қыйлы етип тәрипләйди. Мәселен, “Шарьяр” дәстанының Өтениз жырау вариантында Дарапша патшаның түнде ақ отауды көргенинен кейин, оның ишинде отырған қызлардың тәрипләниуі бойынша “...қарағай бармақ, жез тырнақ, дәли көнли, көз ойнақ, аппақ, юпка додақ, отырғпн үш пәкизе, хоширей бәрне қызды көрди” [3:15] деп сүүретленеди.

Класстан тыс оқыу уақытларында дәстан менен танысып шыққан оқыұшылар усы қатарлар менен танысқаннан соң өзиниң бармақларына, тырнақларына, жүзлерине, кеуиллерине, шырайларына айрықша итибар берип қарайтуғын дәрежеге әсте-әсте жетилісе баслайды. Дәстанның Қуламет жырау вариантындағы “Жауырынлары қақпақтай, шашбаулары тоқпақтай, ақ төсине қарасан, қарда тоты жүрген сокпақтай, басарына еринген, өр текедей керилген, адамзатты өртеген, қылығы менен хызмети...аппақ додақ, шашбаулары моншақ, узын бойлы, кең кушақ, он төрттен туўған айдай, томағалы кумайдай...” [2:181] деген қатарлар оқыұшы қызларда “мен де сондай болсам екен” деген қиялды оятады. Нәтийжеде, оқыұшы қызлар да уақыт тауып, әсте-әсте өзлерине қарай баслайды. Өзлериниң күннен-күнге шырайына шырай қосып баратырғанлығын көрип, оннан эстетикалық заұық алады.

Хәр бир ата-ананың өз балаларына болған сүйіспеншиликлерин, олардың сапарға кеткен уақытларындағы сағынышларын тил менен тәрипләп беріуі оғада қыйын мәселелердиң биринен саналады. Өтениз жырау вариантындағы “Шарьяр” дәстанында болса ата-ананың өз балаларына болған сүйіспеншиликлери менен сағынышлары эстетикалық жақтан оғада көркемлик пенен сүүретленеди. Дәстандағы Шарьярды асырап-абайлап сақлап, оны кәмалға келтирген Сасуардың жети жылдан аслам уақыт аралығында болған айралықтан соңғы ушырасыуында “Жалғыз улы Шарьярды, көрген соң енди Сасуар, дәл мойнынан кушақлап, көзиниң жасын моншақлап, қолтығына қысады, бауырына басады, қайта-қайта сүйеди, мийри қанбай барады...” [3:110] деген қатарлар пикиримизге толық дәлил бола алады. Бул сүүретлер арқалы адам баласы, соның ишинде, ата-

аналардың өз балаларына болған сүйіспеншилиги менен сағынышларының толық эстетикалық көринислерин сәулендирип бере алады деп айтыу қыйынырақ болады. Себеби, бундай сағыныш пенен сүйіспеншиликтерге қаншелли дәрежеде эстетикалық жақтан тәрипләулер берилсе де, оны тил менен жеткерип беріу қыйыншылығы сезилип турады. Деген менен, усы сүүретлеулердиң өзи-ақ оқыұшыларда өз ата-анасына, анығырағы, өз ата-анасының ишки жан дүньясына, ишки жан дүньясының гөззаллығына болған сүйіспеншиликти хәм сағыныш сезимлерин рауажландыруы ислерине унамлы тәсир жасайды.

Ал, усы дәстандағы Шарьярдың өзиниң анасы Гүлшараның сағынышы өз алдына. Себеби, оған өзи туўған перзентлерин жигирма төрт жыл дауамында көриу несип етпеген. Деген менен, аналық сезим хәм туйғылар өз баласын таныу имканиятын жаратқан. Гүлшара соқыр халында зинданнан шығарылып, оның көзине көретуғын дәрежеде ем исленгеннен соң түсинде көрген баласын онында көриу шарапатына миясар болады. Нәтийжеде, бул көринис эстетикалық жақтан төмендегіше көркемлеп сүүретлеп бериледи: “...қолтығына қысады, гә бауырына басады, қайта-қайта сүйеди, қарағым аман бармедиң, шырағым, аман бармедиң, көрмей қалған ғайыбым, перзентим аман бармедиң, – деп қайта-қайта сүйеди. Ықласының кеткенлиги соншелли, қатып қалған мәммелери парлап ийе береді” [3:117]. Дәстандағы ана менен бала ортасындағы сағыныш сезимлери дәстанды оқып беріуші оқыұшыларда хәм оны тыңлап отырушы ата-аналарда өзлериниң балаларына болған сүйіспеншиликлериниң бурынғыдан да бетер артып барыуына имканият жаратып береді.

Хәр қандай тәрбиялық мақсетте пайдаланылатуғын нәрселер тәрбия куралы саналады. Жоқарыда келтирилип өтилген мысаллар «Шарьяр» дәстанының балаларға кишкенелигинен баслап-ақ эстетикалық тәрбия беріуі ислерінде хақықый тәрбия куралы сыпатында пайдаланыуға турарлық екенлигинен дерек береді. Себеби, оқыұшы болған уақытларды өз көзи менен көрмесе де, дәстандағы берилген хәр қыйлы варианттағы сүүретлеулер қалған оқыұшыны гөззаллыққа умтылдырады. Мектеп жасындағы оқыұшылардың, дерлик, көпшилиги дәстан мазмуны менен танысып болғаннан кейин өзлеринде эстетикалық жақтан заұықланыу сезиминиң пайда бола баслағанын аңлайды.

Жуумақлап айтқанда, баслауыш мектеп жасындағы балаларға “Шарьяр” дәстанын шаңарақта ата-аналардың өзлериниң оқып беріуі ямаса баслауыш класстан соңғы класс оқыұшыларына дәстанды саўға қылыуы арқалы, бириншиден, оқыұшылардың дәстан мазмунынан эстетикалық заұық алыныуына, екіншиден, оқыұшылардың өзлериниң де өз турмысларын эстетикалық жақтан безеуіге болған умтылыуларының хәуиж алыуына, олардың дәстанды эстетикалық курал сыпатында пайдаланыуына мүмкиншиликлер есиги ашылады. Нәтийжеде, дәстанды эстетикалық тәрбия куралы сыпатында кеңнен пайдаланыу ислерине қолайлы имканиятлар сөзсиз жаратылады. Қулласы, бул пикирлерди уллы шайырлар тили менен образлы баян етуғын болсақ, «дүнья гөззаллығын биринши мәрте танып билиуді де, ұатанды сүйіу деген уллы сезимди де халық өзи жаратқан дәстанлардан үйренеди хәм соның менен бирге, бир уақыттың өзінде, халық өз данышпанлығын да усы дәстанларға сиңдирип жибереди» [4:5]. Бул, демек, сол дәстанлар сыяқлы «Шарьяр» дәстаны да тек ғана эстетикалық тәрбия куралы болып қоймастан, Ұатан сүйиушилик хәм ақыл-дидактикалық тәрбия куралы да болып табылады деген жуумақ, сөзсиз, орынлы пикир болып есепланады.

